

УДК 911. 3: 314 (477.8)

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ

Н. Паньків

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Проаналізовано динамічні особливості кількості сільського населення гірських районів Українських Карпат та вплив демографічного розвитку на сільське розселення.

Ключові слова: динаміка населення, депопуляція, сільське розселення.

Вивчення демографічної ситуації в карпатському селі передбачає як дослідження її особливостей порівняно з демографічною ситуацією в сільській місцевості інших регіонів та України в цілому, так і аналіз демографічних процесів у розрізі сільських адміністративних районів. Поняття “сільське розселення” охоплює розміщення сільського населення і сільських поселень. Показники відтворення населення безпосередньо зумовлюють зміни людності сільських поселень, їхній ієрархічний рівень. Такі традиційні показники, як щільність сільських поселень, середня людність, середня відстань між ними, розподіл поселень за групами різної людності дають уявлення про стан сільського розселення, його особливості й закономірності. Залежно від соціальних, виробничих, історичних, природних факторів формуються різноманітні типи і форми сільського розселення Українських Карпат. У них по-різному виявляється фактор взаємодії населення з виробництвом та інфраструктурою гірських районів.

Географічне вивчення проблеми народонаселення та його окремих складових у нашій державі вивчали на матеріалі великих регіонів або країни в цілому. Окремі демографічні дослідження проводять на обласному рівні. Проте значно менше уваги приділяють вивченню населення та його складових з урахуванням природних, історичних, демографічних особливостей тих регіонів, що є дещо відмінними від більшості території України. Один з таких районів – Українські Карпати. Демографічне дослідження гірських районів допомагає пояснити суть і причинно-наслідкові зв'язки демографічного розвитку, що дає змогу прогнозувати, виявляти головні тенденції відтворення населення на перспективу. Вивченню населення в межах гірського регіону приділяли мало уваги, хоча цей регіон привертав до себе багатьох дослідників. Про демографічний стан населення гірських районів Українських Карпат у минулому можна дізнатися з матеріалів австро-угорських, польських, чехословацьких переписів населення, які проводили в ХІХ–на початку ХХ ст. (до 1941 р.). Проте ці документи відображають суху статистичну інформацію. Детальнішими з погляду історико-географічних досліджень є праці Я. Головацького, А. Петрова, В. Рапацького; численні праці історико-економічного характеру О. Барановича, І. Крип'якевича, А. Перковського. На особливу увагу заслуговують праці антропогеографічного напрямку В. Кубійовича, де

найповніше висвітлено демо- та етногеографічні проблеми географічного українознавства; зокрема, автор дослідив і описав населення Українських Карпат (1920–1930-х років). Праці вченого з антропогеографії є фундаментальними в географії населення як України, загалом, так і Карпатського регіону зокрема. Близькими до цього напрямку є праці П. Біланюка та М. Кулицького. Оскільки територія регіону тривалий період належала до різних держав, то праць, у яких повністю схарактеризовано гірські райони Українських Карпат у розрізі демогеографічного дослідження, практично не було. Із сучасних науковців найдетальніше демографічні процеси Карпатського регіону висвітлили В.П. Копчак та С.І. Копчак, У.Я. Садова, В.К. Євдокименко, Л.Г. Шевчук, В.О. Джаман, М.Д. Романюк, О.І. Шаблій, О.В. Заставецька, В.С. Кравців, М.М. Лаврук та інші. Проте демографічного аналізу гірських районів Українських Карпат у цілому не зроблено. Це свідчить про наукову доцільність нашої тематики.

Ми мали на меті ознайомитися з сучасною демографічною ситуацією та її впливом на розселення в сільській місцевості Українських Карпат, питаннями підвищення дієвості управління соціально-демографічними процесами українського села взагалі. Для цього проаналізовано головні тенденції у динамічному русі сільського населення Українських Карпат, що відбуваються під впливом соціально-економічних, природних та регіональних факторів, їхні наслідки; досліджено вплив демографічних процесів на особливості розселення в сільській місцевості Українських Карпат. Висвітлені зміни в демографічній ситуації регіону – це результат досліджень на підставі застосування широкого статистичного матеріалу, у тім числі переписів та поточних відомостей.

Станом на 1 січня 2003 р. на території Українських Карпат налічували 918 сільських поселень із населенням близько 1 048,8 тис. осіб. Аналіз динамічних особливостей у зміні кількості населення гірських районів (за період 1959–2003 рр.) свідчить, що одночасно зі збільшенням кількості міських жителів, зростала кількість сільського населення в регіоні, проте значно повільніше. За майже 45-річний період кількість мешканців сільської місцевості зросла на 195 тис. осіб, або на 19 %. І хоча досліджуваний регіон переважно аграрно-індустріальний, все ж кількість населення збільшувалася лише в деяких гірських районах. Зменшення відсоткового значення кількості сільського населення від загальної кількості населення регіону (84,0 % у 1959 р. і 74,70 % у 2002 р.) пов'язане з різким збільшенням кількості міського населення у цей період. З 1970 р., а в деяких районах з 1979 р. намітилася тенденція до зменшення кількості сільських мешканців. У 1979 р. такий стан зафіксовано у семи гірських районах із 20, а в 1970 – лише у двох (Великобerezнянському та Верховинському). Така тенденція зберігалася до 1989 р., за винятком окремих гірських районів, де кількість сільського населення збільшувалася. Приріст сільських мешканців простежувався головню у закарпатській частині регіону, де традиційне сільське господарство усе ще відіграє визначальну роль. З 1989 р. розпочався новий етап у зміні сільського населення, під час якого чергувалися тенденції збільшення та зменшення кількості сільських мешканців гірських районів. Це було зумовлене, передусім, коливанням природного приросту населення в різні роки, нестабільним міграційним сальдо, змінами в економічній ситуації як країни, так і регіону. За останні 40 років кількість сільського населення гірських районів збільшилася лише на 19 %, головню завдяки гірським районам Закарпаття, де кількість сільських мешканців збільшувалася до 1997 р. (47,9 % від усього сільського населення регіону). Цілком протилежна ситуація склалася в гірських районах Львівщини, де кількість сільського населення постійно зменшується, зокрема, за період 1989–2002 рр. – на 4,2 %. Цей процес триває і нині.

Хоча демографічна ситуація в цьому регіоні значно гірша, ніж в інших регіонах України, вона далека від благополуччя. Ситуація в межах Українських Карпат неоднозначна, має суттєві відмінності на рівні окремих районів та поселень, а загрозові процеси депопуляції вже властиві більшості сільських місцевостей. Крім того, нездатність адміністративно-командної системи забезпечити еквівалентні економічні зв'язки між містом і селом, розміщення виробництва переважно у великих містах, серйозні прорахунки в аграрній політиці обумовили порушення системи сільського розселення регіону. Сучасна соціально-економічна основа сільського розселення гірських районів Карпат представлена не лише сільським господарством, а й промисловими галузями, транспортом, обслуговуванням, відпочинком тощо. За особлення зайнятого населення виділяються сільськогосподарські, несільськогосподарські, змішані поселення.

За останні 40 років загальна кількість сільських поселень зросла на 21. Така зміна мережі відбулась за рахунок сільських поселень гірських районів Івано-Франківської (4) та Львівської (17) областей. За 40-річний період кількість сільських поселень людністю від 1 до 3 тис. осіб зменшилася з 35 до 31 % від загальної кількості поселень. І навпаки, кількість сіл людністю 3–10 тис. осіб збільшилася з 5 % у 1959 р. до 8,4 % у 2003 р. Значна кількість сільських поселень є в гірських районах Львівської та Закарпатської областей. Особливо це стосується Старосамбірського (115 поселень), Турківського (57), Тячівського (62), Хустського (61) районів. Саме для цих територій характерна найбільша рівномірність у розміщенні сільських поселень, про що свідчить середня відстань між сільськими населеними пунктами. Відмінність у розміщенні сільських поселень гірських районів Українських Карпат зумовлена специфікою природних умов цих територій – дрібноконтурністю сільськогосподарських угідь і лісистістю Воловецького та Перечинського районів, інтенсивною освоєністю території Старосамбірського, Турківського, Долинського, Хустського районів. Більшість сільських поселень розміщені на висоті до 500 м над рівнем моря (60 % від усіх сіл). У долині річок та міжгірських улоговин розвивається схилове та дрібноконтурне скотарство. Тут у 1959 р. проживало 64,5 % від усього сільського населення регіону, в 2002 р. – 70,1 %. У сільських поселеннях переважають лісопромислові та рекреаційно-туристичні функції.

На висоті понад 700 м розвиваються скотарство і вівчарство. У цьому поясі є мало великих сільських поселень; переважають невеликі тимчасові поселення пастухів та лісорубів, а також села, де налагоджена первинна обробка лісу. В 1959 р. тут проживало 11,3 % усього постійного сільського населення регіону, а в 2002 р. – 9,4 %. Сучасна економічна та демографічна ситуація в цій частині регіону дає підстави припустити, що сучасне сільське населення тяжіє до рівнинних територій і поступово опускається з гір у ті місця, де кращі умови для життєдіяльності.

У класифікації сільських поселень за людністю виділяють динаміку їхніх типів. Для досліджуваного регіону переважними є села людністю до тисячі осіб. На цю групу сільських поселень припадає 60,0 % від усієї кількості сіл, на частку сіл людністю 1–3 тис. осіб – 31,3 %, а на поселення понад 5 тис. осіб – лише 1,7 %. Найбільша частка сільських населених пунктів з кількістю населення понад тисячу осіб у Тячівському, Хустському, Іршавському, Воловецькому, Косівському, Надвірнянському районах (понад 50 % від кількості усіх сільських поселень). Найменше таких поселень у Великоберезнянському, Перечинському, Воловецькому, Сколівському районах, де склалася дисперсна система розселення з дрібних сіл. Великі села, що розвиваються, можуть згодом набути нових соціально-економічних функцій і перетворитись у селища міського типу.

Середня щільність сільських поселень за досліджуваний період не змінилася. В регіоні вона коливається від 3,6 поселення на 100 км² у гірських районах Закарпатської області до 5,8 поселення на 100 км² у гірських районах Львівщини. Загалом же вона становить 4,1 сільського поселення на 100 км².

Зміна кількості сільських населених пунктів спричиняє перегрупування поселень за типами населених пунктів з різною кількістю населення. Це відбувається внаслідок процесу зменшення людності та кількості дрібних і найдрібніших поселень (до 50 осіб, 50-100 осіб), “вимивання” проміжних типів і концентрації населення в тих сільських поселеннях, які зростають (понад 1000 мешканців). Отже, на структурні зміни в системі сільського розселення безпосередньо впливає динаміка кількості сільського населення.

З огляду на незначне збільшення кількості міських поселень завантаженість на один міський населений пункт сільськими жителями практично не змінилася. Цей показник становить 20,8 тис. осіб і коливається від 14,2 тис. осіб у гірських районах Львівщини до 25,2 тис. осіб у гірських районах Закарпатської області.

У гірських районах Українських Карпат виділяють два типи сільських поселень, в основі поділу яких є їхні функціональні особливості – сільськогосподарські та несільськогосподарські.

До сільськогосподарського типу поселень належать такі підтипи:

дисперсне (розсіяне) розселення одиничними дворами, що віддалені один від одного на певну відстань; часто вони представлені хуторами (Говерла Рахівського району, Береги Міжгірського району);

рівномірне розселення, що характерне для районів зі сприятливими природними умовами. Населені пункти розміщені вздовж річок, де родючіші ґрунти. Розмір поселень відрізняється досить суттєво: переважають дрібні, трапляються і великі, що виконують поряд з сільськогосподарськими ще й організаційно-господарські або адміністративні функції (Космач, Корчин, Нижнє і Верхнє Синьовиднє та ін.);

зосереджене розселення, що вирізняється лінійним малюнком; сільські населені пункти розміщені уздовж річкової долини, шосе, залізничної колії. Цей тип розселення відображає історію освоєння і заселення території, коли освоєння простору відбувалося під час будівництва шляхів сполучення, а згодом і розвитку сільськогосподарського будівництва (Коростів, Довге).

Серед несільськогосподарського типу сільських поселень значно виділяються лісопромислові пункти, а також ті, що обслуговують транспортні шляхи, рекреаційно-туристичні поселення (Лавочнє, Скотарське).

Подальше вдосконалення типів сільського розселення неможливе без запровадження низки заходів, пов'язаних з підвищенням рівня економічного, соціального розвитку, а також інженерної та транспортної інфраструктури поселень, розширення сфери прикладання праці.

Отже, в сільській місцевості Українських Карпат простежується погіршення демографічної ситуації, що безпосередньо впливає на сільське розселення регіону через зменшення людності поселень, “вимивання” окремих груп сільських населених пунктів, зміну ієрархії сіл у гірському регіоні. Зміни в кількості та структурі сільського населення й особливості його розміщення позначаються на соціально-економічному розвитку карпатського села і свідчать про необхідність вдосконалення демографічної політики. Головна мета вдосконалення демографічних процесів – формування такого режиму відтворення населення, який був би найсприятливішим щодо соціально-економічного

розвитку села і регіону в цілому. В Українських Карпатах є великі можливості для розвитку туризму, зимових видів спорту, оздоровчої та рекреаційної діяльності. Поступове розширення й удосконалення туристично-рекреаційного комплексу, галузей, що його обслуговують, визначатимуть головний напрям спеціалізації Карпатського регіону, а також сприятимуть вирішенню складних проблем зайнятості населення в гірських і передгірських районах.

1. Державна статистична звітність: звіти про питому вагу різних груп населення в загальній чисельності відповідного розрізу (в %). Форма РН-5 (на 1.01.2002 по Вижицькому та Путильському районах).– Чернівці: Облстатуправління, 2003.
2. Динаміка чисельності населення Івано-Франківської області за період 1990-2000 рр.: Статистичний бюлетень.– Івано-Франківськ: Обласне управління статистики, 2001. – 91 с.
3. Динаміка чисельності населення Львівської області за період 1989-1999 рр.: Статистичний бюлетень.– Львів: Обласне управління статистики, 1999. – 120 с.
4. Концепція соціально-економічного розвитку Карпатського регіону / За ред. В.С. Кравціва. – Львів: 1994.– 60 с.
5. Крисанов Д. Динаміка сільського розселення і проблеми регулювання розселенського процесу // Економіка Рад. України. – 1991. – № 11. – С. 19-27.
6. Паньків Н.М. Динаміка чисельності населення Закарпатської області за післявоєнний період (1959–1999 рр.) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1998. – Вип. 21. – С. 180–184.
7. Українське село: проблеми і перспективи / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, Д.Ф. Крисанов та інші; За ред. Л.О. Шепотька. – К., 1991.– 240 с.

DEMOGRAPHIC SITUATION AND THE RURAL SETTLEMENT OF UKRAINIAN CARPATHIANS

N. Pan'kiv

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79 000 Lviv, Ukraine*

The dynamic analysis of the rural population of mountainous regions of Ukrainian Carpathians and influence demographic development to rural settling is shown.

Key words: the dynamic of population, depopulation, rural settling.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2004

Прийнята до друку 20.05.2004